

Vad en kommun kan göra för att främja fritidsodlingen för ökad livsmedelsberedskap

Hillevi Helmfrid, Hållbar utveckling process och perspektiv (hupp@hillevihelmfrid.com)

Vilken är fritidsodlingens potential och roll i livsmedelsberedskapen?

Det förekommer både underskattningar och överskattningar av hur mycket mat fritidsodlingen skulle kunna bidra med i kristid. Ett första steg är därför att sprida en realistisk bild.

En familj som har tillgång till 100 kvm mark (vilket är en vanlig storlek på en kolonilott) kan bli självförsörjande på frukt och grönt, undantaget baljväxter, potatis och rotfrukter för vinterlagring. Familjen behöver fortfarande köpa mycket mat: spannmål, animalier, olja, samt vinterförrådet av baljväxter, potatis och rotfrukter. Ändå vore denna odling mycket värd i en krissituation både för familjen och för samhället, eftersom det som denna familj behöver köpa är sådant som vi kan producera inom landet, medan det som den kan odla, frukt och grönt, är sådant som idag importeras till 80-90 procent. Redan idag omfattar fritidsodlingen av frukt och grönt större arealer än den yrkesmässiga trädgårdsodlingen i Sverige.

Frukt och grönt uteslutande från egen täppa kräver förändrade matvanor men behöver inte vara någon uppoffring utan kan tvärtom ge fördelar för hälsa, miljö och måltidsupplevelse. En odling i denna skala går att kombinera med heltidsarbete om intresse, kunskaper och naturliga förutsättningar finns.

Med mer odlingsmark (exempelvis 400 kvm) kan en familj även producera hela behovet av baljväxter, potatis och rotfrukter för vinterlagring, till och med för en diet i linje med de nordiska näringsrekommendationerna.¹ De som idag har en så pass stor odling har ofta gjort ett livsstilsval med mindre lönearbete. Kosten behöver fortfarande kompletteras, främst med fett, men även spannmål och eventuellt animalier.

Något som är svårt att producera i trädgårdsskala är spannmål och oljeväxter. Även om många fritidsodlare gärna har några höns, ankor eller får är det få som vill eller kan ha egen mjölkproduktion. Fritidsodlingen kan alltså inte ersätta det yrkesmässiga lantbruket. Men **fritidsodlingen kan komplettera lantbruket just på dess svagaste punkter: frukt och grönt**. En stärkt fritidsodling som komplement till lantbruket **skulle stärka hela landets beredskap** för en situation då vi inte kan importera så som vi gör idag. Fritidsodlingen är dessutom geografiskt spridd i landet

1 De nordiska näringsrekommendationerna är 500 g frukt och grönt per dag med stort inlägg av baljväxter.

medan den kommersiella odlingen av frukt och grönt är koncentrerad till några få områden i södra delen av landet.

Det moderna storskaliga högteknologiska lantbruket är ytterst sårbart med tanke på alla insatsmedel, inte bara drivmedel, konstgödning och bekämpningsmedel, utan också maskinparken, reservdelar, kretskort, programvaror, el, internetuppkoppling, veterinärmedicin osv, för att inte tala om de storskaliga förädlingsleden som är helt beroende av transporter, el och elektronik, något som också gäller hela distributionskedjan fram till konsument. Det är lätt att inse att en mer närskalig² produktion med fler sysselsatta, mindre behov av insatsmedel och transporter och mer lokal förädling skulle vara mer resiliert. Men vi vet också att livsmedelssystemets struktur formats av en långvarig stenhård prispres och att de fossila insatsmedlen spelar stor roll i att hålla produktionskostnaderna låga. En rapport från Hushållningssällskapet visar på svårigheten att inom dagens system erhålla en normal timlön i småskalig yrkesmässig grönsaksodling.³ Småskaliga yrkesodlingar existerar som enstaka goda exempel men livsmedelssystemet domineras av det storskaliga.

Avsaknaden av en mer omfattande småskalig yrkesodling gör att fritidsodlingen blir än viktigare. Fritidsodling bedrivs **utan krav på lönsamhet** vilket gör att den kan skalas upp redan idag. Inom fritidsodlingen kan viktig **kunskap** om hållbara odlingsmetoder bevaras och utvecklas, bördig jord byggas, samarbeten etableras kring exempelvis utsäde, bevattningssystem oberoende av el och brunnsvatten testas, kunskap om förvaring och förädling växa. Detta sker redan idag och skulle kunna främjas ännu mer. **Ju fler och duktigare fritidsodlare** vi har, desto fler kommer att vara beredda, den dag det verkligen behövs, att skala upp och **bli de småskaliga yrkesodlare/förädlare som behövs** och som också kan bli mentorer för alla de nya odlare/förädlare som behöver komma in.

Redan idag skulle övergången från fritidsodlare till deltidsyrkesodlare/förädlare, och vidare till fulltidsproducenter, kunna underlättas enormt genom en översyn av allt från skatter och avgifter till regler och kontroller som idag inte gör skillnad mellan den lilla och den stora skalan.⁴ Framväxten av småskalig livsmedelsproduktion

2 Begreppet "närskalig" introducerades av humanekolog Folke Günther för att tydliggöra att *skalan* i en verksamhet har betydelse för lokal mat. Mjölkpulverfabriken i Vimmerby är förvisso *lokal* här i Vimmerby men *skalan* är anpassad för världsmarknaden. En *närskalig* verksamhet har en skala som är anpassad till den lokala marknaden med så lite transporter och mellanhänder som möjligt.

3 Ekonomi i småskalig grönsaksodling. Slutrapport 2024.

<https://hushallningssallskapet.se/wp-content/uploads/2024/07/slutrapport-ekonomi-i-smaskalig-gronsaksodlingmed-logo.pdf>

4 Vid tanke på de skatter och avgifter som idag bromsar framväxten av småskalig livsmedelsproduktion är det anmärkningsvärt att spelbranschen (allt från lotter till nätcasino) är momsbefriade och att den som vinner pengar på nätpoker är befriad från inkomstskatt. (Skatteverket)

behöver gå hand i hand med nya sätt möta konsumenten, ett utvecklingsområde i sig.

Värdesättande

Med tanke på vilken roll fritidsodlingen av frukt och grönt skulle kunna spela för den nationella livsmedelsberedskapen vore det till att börja med viktigt med en erkänsla. Odlingens realistiska potential behöver uttalas. En kommun skulle exempelvis kunna dela ut **en broschyr till alla invånare**, ungefär som de broschyrer som handlar om sopsortering. Det skulle ge invånarna **en viktig signal om att fritidsodling ses som en samhällsviktig verksamhet**. En broschyr behöver sätta odlingen i ett sammanhang och peka på hållbara metoder (se nedan) och berätta var mer kunskap kan fås.

MSBs broschyr nämner odling på fönsterbrädan vilket blir löjeväckande då det nämns lösryckt ur sitt sammanhang och känns oproportionerligt. Självklart är det bra att odla på fönsterbänken, dels för att locka fram odlarglädjen, dels för att i kristid pigga upp en ensidig kriskost. Men en odling på fönsterbrädan är verkligen inget som kan hålla svält borta, här behöver man vara realistisk.

En del av värdesättandet är att se över avgifter och regelverk för sådant som växthus och komposter, se nedan.

Kunskap om hållbara metoder

Det finns idag ett stort odlingsintresse och allt fler vill odla ätbart. Dessvärre har företaget varit snabba med att kommersialisera detta intresse. Istället för att kommunicera att odlarens uppgift är att långsiktigt bygga jord och gradvis öka bördigheten i den befintliga jorden, sprids uppfattningen att jord är en förbrukningsvara som man självklart köper ny till varje säsong i plastpåse. Tre fjärdedelar av torven som bryts i Sverige går till fritidsodlingen, där kunskap ofta saknas om att torven är en fossil resurs vars brytning och användning utgör en stor belastning på klimat och miljö. Likaså har livsmedelsindustrin hittat avsättning för restprodukter som säljs dyrt i små färgglada förpackningar som undergörande gödningsmedel, trots att dessa kan innehålla rester av persistenta bekämpningsmedel (pyralider), samtidigt som kunskap ofta saknas hos odlarna om växternas naturliga sätt att få näring i interaktion med markmikroorganismerna, inklusive naturlig kvävefixering, gynnande av myhorrisa och användning av hushållets egna restprodukter i odlingen. Likaså saknas bland många fritidsodlare kunskap om grödor och sorter som är anpassade till vårt nordiska klimat medan stora ansträngningar görs för att med extra värme och ljus driva upp känsliga plantor som har liten chans att bidra substantiellt till kosthållningen. Detta är bara några

exempel. **Ska fritidsodling uppfylla sin potential att bidra till samhällets resiliens behöver den tillämpa hållbara metoder och använda så lite industriella insatsmedel som möjligt.**

Föreningar, studieförbund och folkhögskolor förmedlar redan idag denna viktiga kunskap till privatpersoner som själva vill bli odlare. Efterfrågan är stor men **fler behöver nås.**

En annan angelägen målgrupp är yrkesgrupper så som **samhällsplanerare, arkitekter och ingenjörer** både inom det privata och offentliga som formar våra yttre miljöer och på så sätt **kan möjliggöra eller försvåra odling där människor bor och verkar.**

För att illustrera hur det kan bli när dessa yrkesgrupper saknar kunskap om hållbara odlingsmetoder används följande exempel från en svensk kommun: Stora pengar satsades på att bygga en ny förskola som skulle ha miljö- och odlingsprofil. En arkitekt och en byggfirma anlätades och byggnaden blev klar. Men när odlingen skulle starta visade det sig att inget vatten fanns att tillgå. Allt takvatten från det stora taket leddes bort till kommunens dagvatten. I och med att detta är en kommun med konstant bevattningsförbud under sommaren blev personalen ställda då deras uppdrag var att odla med barnen, samtidigt som inget vatten fanns att tillgå. Att ordna med regnvattenuppsamling i denna fastighet i efterhand skulle innebära stora estetiska ingrepp och ändå inte gå att få riktigt praktisk. Någon odlingsbar jord fanns inte heller nära där barnen vistades. Odlingen hade arkitekten ritat in en bra bit bort i ett särskild inhägnat område med upphöjda bäddar av köpt jord. Den pedagogiska poängen att odlingen är en del av vardagen var svår att få fram, vilket också påtalades av omsorgspersonalen. Ingenstans fanns möjlighet för barnen att delta i kompostering och iakttä hur mikroorganismer omvandlar avfall till resurser, denna grundläggande ekologiska förståelse.

Mark och jord

Kommunen ansvarar för den fysiska planeringen som bestämmer över markanvändningen. Att bevara god åkermark från exploatering är viktigt men försummas på de flesta håll. Att tillhandahålla kolonilotter till en rimlig hyra, är ett sätt att främja fritidsodlingen. Bostadsbolag kan arbeta aktivt med att erbjuda mark och främja fritidsodling i höghusområden. Kommunen kan inventera grönytor som skulle kunna odlas upp i en krissituation men intressant är inte bara ytan utan också jordmån och vattentillgång.

Det bör alltid finnas odlingsbar mark i närheten av där människor bor, oavsett om det är en villatomt eller mellan höghus. Med nuvarande metoder för nybyggnation förstörs ofta hela tomten med markpackning, schaktmassor och kross, vilket gör att

det blir omöjligt att ens plantera ett fruktträd. En kommun kan se över vilka regelverk som skulle kunna förhindra fortsatt jordförstörelse i samband med byggnation. Kan man göra tillägg i bygglövskrav vid nybyggnation att så långt som möjligt bevara den naturliga jordmånen?

Hemkompostering

Kommuner kan välja att uppmuntra och sprida kunskap om kompostering istället för att motarbeta, något som har blivit vanligare på senare tid. Att kompostera själv är en viktig del av förståelsen för ekologiska processer och konsten att bygga jord. Kommuner kan uppmuntra villaägare att behålla trädgårdsavfallet på den egna tomten och informera om på vilket sätt det är en värdefull resurs. Samma sak med köksavfall. **En uppmuntran skulle vara billigare avfallstaxa för den som hemkomposterar.**

Det finns vandringsmyter om kompostering som har letat sig in i många kommuners regelverk. Här behövs **mer kunskap inom de kommunala organisationerna!** T ex påstås i många fall **att hemkompostering är väldigt klimatpåverkande trots att forskning visar på motsatsen.**⁵ I själva verket är ett lokalt omhändertagande av organiskt avfall alltid det bästa ur klimatsynpunkt, inte minst när bortförel av egna restprodukter betyder inköp av torv att odla i, förutom alla tillkommande transporter som knappast kan kompenseras av det lilla energiutbytet i en biogasreaktor. I vissa fall hävdas hygienproblem och andra påstår till och med att kompostering är brandfarligt. Allt detta bottnar i okunskap.

Att tvinga alla invånare att kompostera om de inte vill är nog ingen framkomlig väg, men att motarbeta kompostering så som idag sker på många håll uppmuntrar den fortsatta utdikningen av våra torvmossar.

Vatten

En kommun kan underlätta uppsamling av regnvatten genom att köpa in **större partier av behållare** (minst 1 kbm) och **sälja dem vidare till invånarna med hemleverans.** Det skulle möjliggöra även för odlare utan bil att samla regnvatten. Tankarna kan säljas tillsammans med information om hur man vinterlagrar vatten, odlar vattensnålt och ordnar med praktisk droppbevattning med regnvatten och självtryck, samt förslag på dimensionering av denna. Hushållsnära insamling av regnvatten i behållare hemma hos odlare är en bra början, men räcker inte. 100 kvm odling kräver 400 mm regn eller 40 kbm vatten under en säsong. Ett normalt år kan det komma 200 mm regn under odlings säsongen och

5 (<https://www.forskning.se/2015/06/15/lite-vaxthusgaser-fran-ratt-skott-kompost/>)

ytterligare 20 kbm behöver då komma från regnvattenuppsamling inklusive vinterlagring. **Kommuner behöver ha med fritidsodlingens vattenbehov i sin vattenplanering.** I en kommun med brist på dricksvatten och ständiga bevattningsförbud bör kommunen se till att takvatten från så många byggnader som möjligt samlas i dammar som håller sådan kvalitet att det går att använda till att bevattna odling av livsmedel nu och i framtiden. Detta är en långsiktig förändring av infrastrukturen som behöver börja nu (eller helst igår) med tanke på de allt torrare somrar vi kan vänta oss de närmaste decennierna.

Många kommuner (t ex Västervik) tagit fram en dagvattenstrategi som innebär att fastighetsägare måste kunna ta emot de första 10 mm nederbörd i varje regn på den egna tomten. Detta sätter en övre gräns för hur mycket hårdgjord yta man kan ha och uppmuntrar också uppsamling av regnvatten för senare användning, eller anläggande av exempelvis en regnrabatt. Det är en bra regel som syftar till att avlasta kommunens dagvattennät, men den är inte känd bland fastighetsägarna! **Att aktivt sprida information till fastighetsägarna angående dagvattenstrategin** vore ett ypperligt tillfälle för att också **sprida kunskap och förståelse** för hur var och en kan bidra till att främja **ekosystemtjänster** som handlar om att buffra mellan för mycket och för lite vatten, samt att undvika att rent regnvatten blandas med smutsigt dagvatten från vägarna och/eller i slutänden, att sött vatten förloras till havet. För mycket hårdgjorda ytor utgör också ett hot mot den biologiska mångfalden. Här finns alla möjligheter att presentera kunskapen i ett sammanhang som visar hur vissa handlingar kan bidra till många goda saker samtidigt. Tyvärr har vi just nu ett mode för gestaltning av villatomter som innebär ekologiska öknar, detta mode behöver utmanas och här kan kommunen ta en aktiv roll.

Förvaring

En stor flaskhals för husbehovsodlare idag är att de saknar både kunskap och infrastruktur för tillvaratagande av skörden och vinterlagring. I fastigheter byggda under den första halvan av 1900-talet fanns alltid **matkällare och kallskafferier**, oavsett om det var hyresfastigheter eller fristående villor. Idag saknar många bostäder sådana utrymmen. Det behöver komma tillbaka i **byggnormen**.

Något en kommun skulle kunna göra är att i varje stadsdel bygga ett **underjordiskt förråd** där privatpersoner och små företag kan hyra en plats för att lagra sin skörd av potatis, rotsaker, vinteräpplen, krukor med fermenterade grönsaker, safter och sylter mm i en slags modern jordkällare. Det kan låta som en främmande tanke för en generation som är uppvuxen med kylskåp, frysboxar och mat från snabbköpet. Men att kunna lagra mat utan ständig tillförsel av energi är en avgörande resiliensfaktor.

Förädling

Kunskapen om förädling av råvaror från täppan har till stor del fallit i glömska men ett nyvaket intresse finns för metoder så som fermentering, tryck-konservering, torkning, inläggningar, syltning och saftning. Metoder som alla är alternativ till den energidyra frysförvaringen.

Det finns husbehovsodlare som kan producera mer än de själva konsumerar, men de får inte sälja produkter som framställts i det egna köket. En kommun skulle kunna **tillhandahålla ett godkänt förädlingskök** där både privatpersoner, mindre livsmedelsföretag och kursanordnare kan hyra in sig. En sådan lokal kan också bli en mötesplats och ett nav för en framväxande lokal livsmedelsförädling.

Tillsyn och regelverk

Husbehovsodling behöver värdesättas som en strategisk del av den lokala livsmedelsberedskapen och inte i första hand ses som en potentiellt miljöfarlig verksamhet som ska beläggas med orimliga kontrollavgifter. Det finns kommuner där man behöver betala flera tusen kronor för att få sin köskompost godkänd och ytterligare flera tusen kronor för ett godkännande av en handfull hönor på villatomten. **Verksamheter man vill främja bör inte avgiftsbeläggas!**

Odlingstunnlar, som skulle kunna öka självförsörjningsgraden av frukt och grönt avsevärt, beläggs i många kommuner med dyra bygglov, även på landsbygden utanför planlagt område. En dyrköpt erfarenhet gjorde en fastighetsägare som grävde bevattningsdammen först med planen att sätta upp odlingstunneln bredvid efteråt. Bygget beviljades inte med hänvisning till strandskyddet kring bevattningsdammen! En annan kommun var bygglovskostnaden 20 000 kronor för att sätta upp en odlingstunnel på landsbygden. Detta och många andra exempel visar på hur kommuner skulle kunna "plocka de lågt hängande frukterna" genom att upphöra med att hindra småskalig livsmedelsproduktion.

Med odlingstunnlar är det så att de behöver ha en viss storlek för att fungera bra. Ett vanligt villaväxthus på 10 kvm blir i allmänhet för hett på dagen och för kallt på natten och är därför mindre värt ur perspektivet livsmedelsproduktion. Mot den bakgrunden skulle en kommun kunna erbjuda kvartersväxthus där odlare kan hyra in sig. Något liknande planeras i Majorna i Göteborg.

Odlingssamordnare

Många av ovanstående förslag kommer sig naturligt hos den som har "odlargasögon". Vissa kommuner har redan anställt **odlingssamordnare** som står för dessa glasögon i kommunen och kan hålla ihop de initiativ som behövs för att främja fritidsodlingen.

Lokalt livsmedelsråd – Local food council

Den statliga utredningen *Livsmedelsberedskap för en ny tid SOU 2024:8* lägger ett stort ansvar på kommunerna.⁶ Kommunerna har ett geografiskt områdesansvar, de ska samverka med externa aktörer och samordna information, de ska analysera befolkningens behov och vidta lämpliga åtgärder för att upprätthålla tillgången till nödvändiga livsmedel för kommunens befolkning, och de ska planera för lokal distribution, förutom att ha med krisberedskap i upphandlingen och göra en anpassad måltidsplanering för att kunna upprätthålla måltidsverksamheten. De ska dessutom dokumentera arbetet.

För en kommun är det inte så lätt att axla den uppgiften. Livsmedelskedjan bärs ju upp av privata aktörer. Kommunen är visserligen **uppköpare** (konsument) och **kontrollorgan** (miljö- och livsmedelsinspektion). Men vad den statliga utredningen talar om är **en helt ny roll**.

Något som har prövats i andra länder och på några orter i Sverige är **lokala livsmedelsråd**, eller local food councils.⁷ I ett lokalt livsmedelsråd kan kommunen samla företrädare för livsmedelssystemets olika aktörer för att ta ett helhetsgrepp kring livsmedelsberedskapen.⁸ Det är viktigt att såväl fritidsodlingen som lokala småskaliga producenter finns representerade i ett sådant råd.

6 <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2024/02/sou-20248/>

7 Exempel Malmö: <https://www.malmofoodcouncil.org/>

8 Forskning föreslår: https://www.slu.se/globalassets/ew/org/centrb/fu-food/publikationer/policybriefs/slu-futurefood_policybrief-integreradlivsmedelsplanering.pdf